

Марин РУСЕВ*, Павлинка ВЛАДИМИРОВА****ПОВЕДЕНЧЕСКА И ЕЛЕКТОРАЛНА ГЕОГРАФИЯ**

Всеки природен или обществен процес се характеризира с хронологична и пространствена динамика. Хронологичният анализ е в основата на историческото познание, докато пространствените измерения на общественото развитие са приоритет на географията. Същевременно географско значение на пространството не е напълно идентично с неговото философско, физическо и математическо значение, въпреки че се опира на тях.

Географията изучава своя основен предмет и във времето, и в пространството, което предопределя крайната ѝ цел - пространственото изучаване на исторически развиващи се явления. Философската интерпретация на географската методология ни дава основание да разглеждаме времето като предмет на изследване не само в историята, както пространството не е обект на изследване единствено в географията. Професионална защита на хорологично-хронологичната същност на географията откриваме още в трудовете на Hettner (1927), Hartshorne (1939, 1959), Бунге (1967), Харвей (1974), Haggett (1975) и други. На тази основа Бояджиев (1995) представя географията като „геохронологична наука“.

Географията е един от най-важните фундаменти на научното познание. Поради това, тя осъществява тесни методологични връзки с философията, историята, демографията, политологията, икономиката, правото, психологията, екологията, биологията, химията, физиката, геологията, математиката и много други науки. Универсален знаменател за обединяването им е пространството на геосумата (географската обвивка на Земята) като арена на конкретно взаимодействие между природни и обществени феномени (Русев, 2005). Чрез тази особеност на географията се дефинира и нейното специфично място в системата науки, тъй като използва универсална методология на изследване, проектираща природни и (или) социални процеси върху пространствена основа. В основата на тази методология, според Кедров (1987), лежи т. нар. геометод.

Още Анучин (1892) акцентира върху спецификата на географската наука, свързана с това, че в своето развитие тя не е затворена наука, а е комплекс от научни направления, всяко от които може да се разглежда само по себе си. Положението в зоната на контакта между природните и обществените науки предопределя по-голямата част от традиционната и съвременната методологична проблематика в географията. За всяка от двете групи науки е присъщ особен характер на изучаваните закономерности и подходите към тяхното изследване. Това дава отражение върху самостоятелното развитие на природните и обществените географски науки, като между институционалните форми на тяхното развитие за продължителен период от време съществуват много слаби връзки.

* Преподавател в СУ „Св. Климент Охридски“, член на Българското геополитическо дружество

** СУ „Св. Климент Охридски“

Според Исаченко (2004), процесът на по-нататъшна диференциация води до опасност от „разлагане“ и обезличаване на географията. Коренно противоположна оценка за статута, структурата и тенденциите в развитието ѝ представя Бояджиев (1995): „Голямото богатство на географското съдържание идва от безграничния обхват при използването на негеографско знание. За географа е насъщна необходимост да познава достиженията на другите науки, чието съдържание смята да използва и да го трансформира в географско. По тази причина вече не може така определено да се посочват най-близките науки до географията. Всяка наука, от която географията взема съдържание и след съответните трансформации започва да го интерпретира като свое, е близка на географията“.

Географията е пространствен интегратор на разнородни по своя предмет на изследване научни направления. Нейният специфичен статут в системата на науките, както и произтичащите от това особености на нейната вътрешна структура са резултат от сложните процеси на диференциация (анализ) и интеграция (синтез) както в нея, така и в науката като цяло. Диференциацията и интеграцията в географията изискват анализ и синтез както във вътрешноотраслови план между отделните нейни направления, така и в зоната на контакта им с другите науки. Тази особеност лежи в основата на нейната разнообразна предметна вътрешна диференциация. Лавров (1987) свързва този процес с две основни съвременни тенденции - екологизация и социологизация, които трябва да се разглеждат в неразривна връзка, независимо от това, че едната поставя в центъра на научния интерес природните приоритети на развитието, а другата - обществените.

Съвременната география е извънредно сложно структурирана система от науки, всяка от които изучава свои закономерности и разработва свои теории. Карастоянов и Петров (1995) я представят в 5 основни блока: общи (комплексни), природни, обществени, регионални и теоретични географски науки. Посоченото изследване на практика обобщава приноса на редица класически и съвременни изследователи в областта на теоретичната география. Много по-общ поглед върху посочената проблематика представя Русев (2005), който смята, че в зависимост от пространствения обхват на обекта на изследване, географията условно може да се раздели на глобална и регионална, а от гледна точка на голямото разнообразие при дефинирането на нейния конкретен предмет се диференцира в многобройни клонове и направления. По-голям интерес за настоящото изследване представлява диференциацията на обществените блокове науки - културна, социална, политическа, икономическа география и други.

Обществени географски науки - научен статут и междудисциплинарни връзки

Общественият блок географски науки има безспорен пространствено дефиниран обект на изследване, но се отличава с оспорван от много други науки предмет на изследване. Главни „конкуренти“ на географията сред обществените науки са историята, икономиката, политологията, демографията, социологията, психологията, правото и др. Всяка от тях е успяла да докаже своята частна изследователска методология, но едновременно с това използват и универсален пространствен (географски) метод на изследване. Този факт не би трябвало да се разглежда като противоречие, при условие че има взаимно признаване на общото в методологичната база на обществените науки, в т.ч. и в обществената география.

В съдържателен план с възможно най-широка методологична основа сред обществените географски науки се отличава културната география. За изясняването на нейната същност трябва да се вземат под внимание и някои дискуссионни проблеми на идентификацията и връзките между значими общонаучни категории - култура, цивилизация, общество, икономика, политика, особено що се отнася до методологичния апарат на историята, културологията, политологията, социологията, психологията и икономическите науки.

Braudel (1987) определя четири основни признака при характеристиката на всяка цивилизация - географско пространство (релеф, климат, флора, фауна), социално пространство (социално-исторически опит, жизнени и човешки ориентири, проектиращи се върху географското пространство), икономика („цивилизацията принадлежи само на общества, чиято икономика произвежда излишъци от произведени блага“) и колективен менталитет (психологическите предразположения на „групи и общности, неподатливи на пристъпите на времето“). За него цивилизацията е „най-напред географско пространство, после тя е общество . . . , определена икономика . . . , при които се създава по-дълготраен във времето колективен менталитет“. От тази гледна точка не е случаен фактът, че след Бродел все по-често се залага на т. нар. „геоистория“ като самостоятелен клон на историческата наука (Стоянов, 1996). Нейната същност се състои в единството на пространството и времето (Божилков, 1998). Morazé (1986) дори стига до крайния извод, че „геоисторията трябва да получи правото на арбитър на всички науки“.

Освен културната география, претенции за широка методологична основа при изучаване на обществените пространствени процеси има и т. нар. метагеография. Карастоянов и Петров (1995) я определят като част и предхождащо направление в теоретичния блок географски науки. Според Замятин (2004) обаче, тя е изход към ново методологично ниво, водещо до възникване на метапространство. Същият интерпретира метагеографията условно в 3 главни направления: позитивистко - като пространство на географски образи, натуралистическо - като геополитика и геофилософия на езика и постмодернистко - като определена геоморфология на езика, т.е. като своеобразно описание на „неговия релеф“. Извежда се ново понятие - геократия, чиято същност е, че пространството се осъзнава като власт.

На базата на пространствените лингвистични признаци, като важно условие за формирането на политическа и/или етническа идентичност, се развива и идеята за иконографията. В по-широк смисъл всяка държава разработва собствена иконография - система от символи, образи, традиции, национални празници, церемонии и всичко, което може да „циментира националната солидарност“ (Колосов, Мироненко, 2001). Терминът е предложен от Gottmann (1952, 1977) като концепция за политическа регионализация на пространството и отразява консервативния характер на менталните представи за заобикалящия ни свят. Според Бъчваров (2001) иконите са дълбоко вкоренени във времето и са свързани с територията.

Пряко отношение към проблемната иконография имат цивилизационните теории на Шпенглер, Тойнби, Бродел, Малро, Гумилев, Хънтингтън, които приемат културата за основен фактор и ключ към разбирането на многообразието в света. Spengler (1918) например, определя цивилизацията като стадий от общественото развитие, свързан с неговия упадък, наподобяващ жизнените цикли в природата. Тук до голяма степен прозира влиянието на Hekel (1874), Ratzel (1882, 1887) и техния социалдарвинизъм. Поради това, Шпенглер се придържа към цикличната теория за динамиката на историческите процеси. Този подход в немската научна школа

се прилага още в теорията на Ратцел за органичната държава. Както при него, така и при Шпенглер се възприема разглеждането на държавата (или цивилизацията) като живи същества.

В противовес на немската циклична теория редица френски изследователи като Malraux (1951), Morazé (1986), Braudel (1987) и други представители на т. нар. школа „Анали“ защитават тезата за единството, многообразието и пространствено-културния континуитет на света. Те са очевидно под силното влияние на Vidal de la Blache (1922) и неговия посибилизъм. На тази база френската география от началото на XX век приема идеята за материалното единство на всички форми на човешкото битие в пространството, която е в опозиция на детерминизма и антропогеографията на Ратцел (Бъчваров, 2004). Именно основавайки се на посибилизма, макар и без пространствена конкретност, Malraux (1951) твърди, че културата и цивилизацията са наследници на една и съща духовност. Чрез културата човекът не се възприема като елементарна случайност във времето.

Горепосочената проблематика дава основание за дискусия по отношение на един явен недостатък в съвременните научни анализи, имащи отношение към настоящото изследване - недостатъчното използване на методологичните постижения на „конкурентните“ науки. Най-вероятно към науки като географията Бродел адресира следното твърдение: „Междудисциплинарният синтез е вече единствената възможна посока за развитието въобще на определени науки“. В тази посока трябва да се търсят пътища за преодоляване на своеобразната самоизолация на географската наука и нейната непризната обществена значимост у нас. В този смисъл заслужава внимание забележката на Бояджиев (2003), че „когато определена наука не задоволява по-широките обществени изисквания, се появяват опити тя да се доразвие от представители на други науки“. Последното звучи като предупреждение в опита на автора да докаже необходимостта от преход на социално-икономическата география към хуманитарна.

Според Sauer (1962), чрез културната география се осъществяват връзки между географията и тези елементи на културата, които придават характер на територията чрез вписването им в ландшафта. Тя има за основен предмет на изследване по-скоро непреходните обществени ценности, изразяващи се в материалните и духовни ефекти от човешката дейност, отколкото неговото конкретно антропологично присъствие в обитаемото пространство. В това, според Jones и Eyles (1977), се състои основната разлика между географията на културата и социалната география. Последната по-скоро анализира пространственото диференциране на обществените процеси като специално акцентира върху поведенческите модели на човека. От тази гледна точка Оток (1992) смята, че социалната география изследва пространствените обществени структури, взаимодействието им с географската среда в търсенето на пътища и методи за неговото оптимизиране от гледна точка на рационалното удовлетворяване на потребностите на човека. По този начин като конкретен предмет на изследване в това специфично научно направление изпъква структурата на обществените отношения, разгледани предимно в пространствен аспект.

Конкретен анализ на възникването и развитието на съвременната социална география от Реклю до наши дни прави Стоянов (2004). В своето изследване той формулира извода, че социалната география „се разполага на пресечната точка на класическите интереси на познанието на географията и социологията“. Що се отнася до културата, според него, тя е своеобразен противовес на универсалната глобализация и е в основата на регионализацията (Стоянов, 2001).

За разлика от повечето представители на западните школи, в Русия първоначално ядро на обществената география става икономическата география, която впоследствие се трансформира в социално-икономическа. Интересен хронологичен подход в анализа на широкото смислово разнообразие при дефинирането на научните направления в обществения блок географски науки използва Анохин (1987). Според него, причина за усложняването на терминологичния апарат в обществените географски науки и задълбочаващия се структурен плурализъм в тях е, преди всичко, процесът на социологизация на географията. Авторът вероятно има предвид разширяването на проблемната обществена насоченост и разнообразяването на предмета на изследване. По-конкретно Анохин изтъква логическия преход от икономическа география към социално-икономическа и от нея към обществена, поради което названието социално-икономическа има временен характер. Изтъква се по-широкият заложен научен смисъл на обществената география. В качеството на довод за прилагането на подобен прогностичен времеви подход Анохин задава риторичния въпрос - влизат ли в така формулираната социално-икономическа география важни научни направления като политическа география и география на културата?

Доводи за необходимостта от преход на социално-икономическата география, но към хуманитарна, представя Бояджиев (1993, 2001, 2003). Те обаче са насочени предимно към методологичната проблематика на училищното образование. Противниците на тази теза изтъкват предимствата на обществената география, при която е заложена по-широка смислова и съдържателна основа. Според други, спорът не е само семантичен, а има и най-общи лингвистични основания. Славейков (1998) например поддържа тезата, че използването на наименованието обществена география е несполучливо, „когато всъщност става дума за География на Човека (хората)“. Така той се старее да подчертае ключовото място на географията на населението, както и водещата роля на демографските изследвания в системата на географските науки.

Процесите на социологизация на географията, както и потребностите от изучаване на културната география във висшите училища се изследват и от Дерменджиев (2000, 2004), който изтъква необходимостта от такива изследвания в динамичен аспект. Според него, социологизирането на географията и постепенното ѝ превръщане в обществена география предполага разглеждане на въпросите на културната география.

Задълбочени опити за теоретични изследвания на еволюционните процеси и перспективното развитие на географската наука, засягащи въпроси, свързани с нейния статут и структура има в изследванията на Димов (1994, 2000, 2005). Според него, проблемът за класификацията на науките е философски, поради което приносът на частните науки за решаването му е малък. Географията изследва този проблем най-вече с цел по-ясното и трайно определяне на нейния статут. Научните теории стоят в основата на отделните парадигми и определят вътрешната структура на географията. По-конкретно природно-социалните системи в географското пространство са представени като „детерминистично-вероятностни и прогнозирането, планирането и управлението на тяхното поведение в бъдещето е изключително сложна и трудна за практическо решаване задача“. Днес тя не може да бъде изпълнена с традиционните методи на географската наука, което налага „научна инвентаризация на утвърдените алгоритми и използвания методически арсенал в географските изследвания“.

Политическа и поведенческа география - синтез на научните направления

Политическата и поведенческата география могат да се разглеждат в логическа съподчиненост, но само като резултат от тясно отрасловия изследователски подход, използван предимно за нуждите на географската наука. От гледна точка на широките интердисциплинарни връзки на двете научни направления обаче, те би трябвало да се разглеждат като равнопоставени. Вторият подход е по-удачен при геополитическата интерпретация на електоралната география.

Формирането на политическата география е резултат от динамичното взаимодействие между редица обществени науки. С най-голямо значение в това отношение са философията, историята, културологията, социологията, политологията, икономиката. Що се отнася до природната среда, тя служи като основа, върху която протича взаимодействието. Природните науки, в т. ч. природногеографските, са от значение предимно за геополитическите аспекти на политическата география, като често им се придава крайно метафизично значение, свързано с географския детерминизъм. В това отношение заслужава внимание изследването на Колосов и Мироненко (2001), които отбелязват, че редица географи се стремят да „географизират“ политическата география като ѝ намерят „такава ниша сред науките, където тя не би могла да бъде подменена“. Като типично те представят определението на Prescott (1972) - „Политическата география изучава географските последиствия от политическите решения, а също географските фактори, вземани под внимание при приемането на тези решения“.

Чрез политическата география се отчита комплексното влияние на природни, демографски, стопански и екологични фактори върху обществените отношения. Повечето класици определят като обект на политическата география пространството (земята, почвата) на държавата (Ratzel, 1887; Vallaux, 1911; Kjellen, 1917; Maul, 1925; Haushofer, 1927; Hennig, 1928; Hettner, 1928; Иширков, 1929; Hassinger, 1931; Батаклиев, 1940/1941; Schmitt, 1950). Типичен пример е твърдението на Хетнер, че „силата на държавата се корени в природата ѝ и може да бъде разбрана само по географски път“.

Още със зараждането на политическата география нейните класици се разделят на две групи. Едната разглежда държавата предимно като организъм, а другата - като механизъм. Всъщност тази идея се засяга първо в трудовете на Тукидид (460-400 пр. Хр.) и Аристотел (384-322 пр. Хр.). Според Батаклиев (1940/1941), концепцията за държавата като пространствен организъм се проявява отново като резултат от развитието на империализма през XIX век. Концепцията за държавата като механизъм е продукт на класически трудове от началото на XX век, които не добива достатъчна популярност. Иширков (1929) смята, че държавата не е напълно нито организъм, нито механизъм, но много области от държавния живот могат да се обяснят като съчетание между тях. Същият отбелязва дуалистичната същност на държавата и като съчетание между два основни елемента - земя и народ.

Карастоянов (1997) определя обекта на изследване на политическата география в твърде тесен смисъл - „държавата, или по-точно нейната територия“. В по-широк смисъл обаче, тя изследва социално-икономически и културно-политически организирани пространства като историко-географски области, административно-териториални единици, междудържавни обединения, етно-културни ареали, както и политически и административни граници, центрове и органи на управление, партии, организации.

Главен предмет на изследване в политическата география са обществените процеси в политическото пространство - структура на властта, териториално деление, регионална политика, междуетнически отношения, пространствени различия в поведението на населението, както и динамичните отношения между отделните геопространства. Основният акцент в това отношение е заимстван от тезата на Макс Вебер, изказана още в края на XX век, че „държавата е организация, която успешно поддържа монопола за легитимна употреба на сила върху дадена територия“ (вж. Вебер, 1992). В същия смисъл Иширков (1929) определя главната разделителна линия между подходите в изследването на предмета в политикогеографските трудове на класици като Ратцел и Киелен, от една страна и Зупан, от друга, като отношения на държавата към земята (пространството) и към народа. Христов и Димов (1991) го определят като разкриване на „отношението между природните дадености (ресурси, потенциал) на географското пространство и функциите на държавата ... , като разкриване на трайните тенденции и регионалните закономерности между ресурсен потенциал, географско положение, политическата и държавната организация на страните в света и отношенията между тях“.

В зависимост от обекта и предмета на изследване, към политическата география условно могат да се причислят геополитиката, геостратегията, военната география, културната география, поведенческата география, електоралната география и други. Те обаче трябва да се възприемат и като резултат от сложното взаимодействие на географията със съответните обществени науки. За нуждите на настоящото изследване с най-голямо значение сред тях са геополитиката, поведенческата и електоралната география.

Геополитиката възниква в края на XIX век и се развива успоредно с класическата политическа география. До Първата световна война тези две понятия се разглеждат като синоними, но след това започва постепенното им разграничаване. Политическата география се разглежда предимно като част от географските науки. Същевременно геополитиката използва все повече методи на изследване от политологията, социологията, историята, военната наука и други. Различията между политическата география и геополитиката стават най-забележими в Германия, където политическата география се тълкува като наука за пространствените условия на държавата, а геополитиката - като наука за пространствените изисквания на държавата (вж. Русев, 2003).

В най-широк смисъл съвременната геополитика се развива като наука за влиянието на пространствените природни и обществени фактори върху културно-политическите процеси в световен мащаб. В по-тесен смисъл, геополитиката е наука за пространственото поведение на държавите и има голямо практическо значение за външнополитическото им поведение. В най-тесен смисъл геополитиката се възприема като един от методите на изследване в политическата география. В резултат геополитиката се разглежда и като научна теория, и като политическа практика за обосноваване на държавни или коалиционни интереси (Русев, 2005).

Често срещана методологическа полемика е въпросът за научния статут на геополитиката. Според различните автори тя се определя като наука (учение), идеология, метод (подход), практическа дейност (доктрина). Едни от най-изявените привърженици на идеята за геополитиката като наука са представители на хуманитарните науки извън географията (Kjellen, 1915; Naumann, 1915; Савицкий, 1922; Schmitt, 1922, 1950, 1959; Schlesinger, 1986; Стойкерс, 1992; Kissinger, 1994; Бжежински, 1997; Бацаров, 1999; Исаев, 2005; Тихонравов, 2006 и др.). Нещо повече - някои

от тях дори я извеждат извън системата на географските науки и я насочват към политологичните, въпреки че практически използват географски (пространствени) подходи в своите изследвания.

Kristof (1960) определя етимологията на термина геополитика като географска политика, т.е. не география, а тъкмо политика, географски интерпретирана и анализирана в съответствие с нейното географско съдържание. Като междинна наука тя не разполага с независима изследователска сфера, а се определя от взаимната връзка между географията и политическата наука. Единственото реално различие между геополитиката и политическата география, според него, е в акцента и фокуса на внимание. Политическата география поставя акцент върху географските явления, давайки политическа интерпретация и анализ на политическите им аспекти. Геополитиката, обратно, концентрира вниманието си върху политическите явления, опитвайки се да им даде географска интерпретация, анализирайки техните географски аспекти. Възщност, тези твърдения трябва да се възприемат като умела интерпретация на класическото определение на Ратцел, че политическата география разглежда държавата от гледна точка на пространството, а геополитиката разглежда пространството от гледна точка на държавата (вж. Dorpalen, 1942).

Колосов и Мироненко (2001) представят геополитиката като наука, изучаваща в единство географските, историческите, политическите и другите взаимодействия фактори, оказващи влияние върху стратегическия потенциал на държавата. Според Gaddis (1982), се разграничават два вида геополитически изследвания: практически и академични. Практическата геополитика служи за създаването на геополитически кодекси (кодекси), представляващи набор от стратегически предположения, които правителството съставя спрямо други държави при формирането на своята външна политика. Например Тихонравов (2006) смята, че геополитиката може да се разглежда и като наука, и като идеология, т.е. като средство, оправдаващо постигането, осъществяването, съхраняването, укрепването и нарастването на властта. В това си качество, геополитиката може да използва всевъзможни аргументи, свързани с географската среда, без някаква определена система - само и само да оправдае или обясни едни или други политически действия. В качеството си на наука, обаче, геополитиката следва да бъде свободна от необходимостта да оправдава която и да било власт, във всичките ѝ прояви. Обективността на посочения обобщаващ извод се потвърждава в много класически геополитически изследвания. Сред българските автори пример в това отношение е фундаменталното изследване на Иширков (1940/1941).

Както в традиционните, така и в съвременните географски изследвания преобладава тезата, че геополитиката може да се представи като съставна част от политическата география, най-вече поради факта, че възниква и дълго време се използва като основен подход в политикогеографските изследвания. По наше мнение хронологичните и хорологичните измерения на развитието изискват методологична преоценка на разглеждания проблем. Очевидно е, че в условията на задълбочаваща се глобализация на обществения живот, доводите за самостоятелния научен статут на геополитиката стават все по-аргументирани. Това се налага най-вече поради нарасналото практическо значение на геополитическите изследвания за глобалната и регионалната сигурност.

На практика, дефинирането на геополитиката като наука води до съществени методологични проблеми, свързани с дублиране предметната същност на полити-

ческата география. Използването на геополитиката като метод (подход) в различни научни области на обществеността пречатства изграждането ѝ като единна наука. Това е една от главните причини геополитиката често да се възприема само като едно от приложенията на общонаучния подход.

Преобладаващата част от традиционните и съвременните геополитически изследвания третираат политическите процеси в глобален мащаб. В по-ново време възможностите на геополитическия анализ се използват и при изследването на вътрешни политически отношения. Един от най-изявените представители на този подход е Lacoste (1986, 1993, 2005, 2006). Той определя геополитиката като анализ на всякакъв вид политически съперничества с териториални измерения. Съперничества, които протичат не само между държавите и нациите, но също и между политическите сили в дадена страна. Особено важно за геополитическия анализ е да се има предвид, че той се смята за завършен само, ако изследването е било направено на всички възможни пространствени нива (Лакост, 2005).

Според Лакост (1993), най-тесният смисъл на геополитиката не трябва да бъде разглеждането ѝ като „цялостна наука“ със свои закони и принципи, позволяващи да се съпоставят вижданията за „вярно и невярно“, „справедливо и несправедливо“ и прочее в дадената област. Тя трябва да бъде възприемана по-скоро като рационален подход за анализ на комплекса от схващания и противоречиви аргументи, изразяващи съперничеството между различни политически власти за суверенитет на дадени територии. Така авторът създава оригинален поведенчески и електорален привкус на геополитиката. От тази гледна точка е необходимо точно да се цитират определенията на Лакост в посочения източник, засягащи геополитиката и геостратегията: „Смятам, че е препоръчително да запазим термина геополитика за споровете и дискусиите между граждани от една и съща нация (или жители на една и съща страна) и да употребяваме термина геостратегия, когато се касае за съперничество и антагонизъм между държави или политически сили, считащи се за напълно враждебни едни спрямо други“.

Без да се игнорира значимостта на горепосочените проблеми от гледна точка на обективно съществуващите геополитически закономерности или субективно осъществяваните геостратегически намерения, теоретичните постановки на Лакост могат да се конкретизират и възприемат за целите на поведенческата география, в т. ч. и за електоралната. Научните изследвания върху поведението (бихейвиоризма) се базират на широк спектър от методологични подходи, заимствани от философията, биологията, демографията, историята, географията, политологията, икономиката, психологията и много други. От своя страна те в една или друга степен използват бихейвиористичния подход. Засилените интеграционни процеси между тях през последните десетилетия се определят от някои автори като своеобразна „поведенческа революция“.

Бихейвиоризмът възниква като научно направление в психологията още в самото начало на XX век, основавайки се на идеята, че поведението може да бъде непосредствено наблюдавано, докато съзнанието е абстрактно. В основата на човешкото поведение лежат не само логически, икономически предпоставки, но и групови установки и отношения. Основател на бихейвиоризма е Watson (1913, 1924), който първоначално използва теории в етологията (наука за поведението на животните) на автори като Морган, Павлов, Бехтерев и Торндайк. Според него, основната теза на бихейвиоризма е, че психологията е „длъжна да изучава поведението, а не съзнанието, което не е непосредствено наблюдавано“ (Watson, 1913).

Първите бихейвиористични концепции се свеждат до връзката *стимул* → *реакция*. Най-видните основатели на Теорията за човешките отношения - Mayo (1933) и Roethlisberger (1941, 1954), я допълват във вида *стимул* → *отношение* → *реакция*. Чрез бихейвиористичния подход се заменят опростените и механистични концепции, характерни за много класически теории относно взаимоотношенията на човека и средата, с нови представи, открито признаващи сложността на човешкото поведение. На бихейвиористична основа възникват научни направления като хуманетология (етология на човека), социометрия, хуманистична психология и др.

Независимо от лимитиращото въздействие на вътрешнополитически фактори, изследването на поведението в България започва да се развива още в годините след Втората световна война. По това време бихейвиоризмът у нас е застъпен като научен подход предимно в трудовете на психолози и социолози. Като примери могат да се посочат Драганов (1974), Десев (1977), Кюранов (1982), Неделчева (1989), Семов (1995) и др.

През 60-те години на XX в. бихейвиоризмът започва да влияе и върху развитието на политологията, като си извоюва господстваща методологична позиция в нея. Централният акцент, формулиран от учени като Easton (1965), е развитие на наука за политиката, моделирана по методологията на естествените науки. Бихейвиоризмът се определя от някои политолози дори за сърцевина в методологията на политическата наука. Чрез него се търсят релации между политиката и протичащите извън нея процеси и явления. Според Янков (2001), главен интелектуален конкурент на бихейвиоризма е теорията за рационалния избор, която следва икономическата наука по отношение на това, че приема за аксиоми универсалните човешки свойства, присъщи на индивида - рационалността и собствения интерес.

Като първи конкретни изследвания по поведенческа география могат да се приемат изследвания на автори като Sauer (1925, 1952, 1962), White (1939, 1942), Wright (1947, 1966), Kirk (1952, 1963). Техните виждания напълно се вписват във вече утвърждаващия се в началото на XX век „енвайроментализъм“ в западните географски школи. В случая приносът им се състои в осъзнаването на факта, че чрез културата си човекът сам формира обкръжаващата го среда. Стига се дори до намерения за обособяването на т. нар. „геософия“, в която би могло да се изследват географски знания от всякаква или от всички гледни точки. Въпреки че тази идея не се осъществява, ролята на въображението (или образите на средата), според Gold (1980), се оказва изключително плодотворна за развитието на поведенческата география.

В най-широк смисъл с принос към използването на бихейвиористичния подход в географията са дори нейни класици като Christaller (1933), Lösch (1940), Isard (1956, 1960), Wolpert (1964, 1970), които се стремят да разширят границите на икономическия анализ чрез разглеждане на пространствените отношения както за целите на икономическите „щандортни“ решения, така и за цялостното социално устройство на територията. Към подобна гледна точка се придържа и Славейков (1997).

„Поведенческата революция“ обхваща западните географски школи през 60-те години на XX век. Нейното въздействие върху традиционното възприятие на отношенията субект-обект се трансформира от гледна точка на изследванията върху взаимовръзката човек - географска среда. През посочения период, на практика, завършва методологичното обособяване на поведенческата география като ново научно направление. Макар и условно, то може да се разглежда като клон на гео-

графията и по-конкретно - на политическата география, независимо от безспорните му връзки с много други науки.

Поведенческата география изследва пространствените различия в поведението на населението. Според Gold (1980), бихейвиористичният подход в географията има четири характерни особености:

- човешките представи могат да се различават значително от реалността, в която се разгръща неговата дейност, т. е. пространството има двойствен характер. Освен обективна среда (свят на действителността) има и поведенческа среда (свят на съзнанието);
- всеки индивид формира своя особена (микросоциална - б. а.) среда и реагира именно на нея;
- изследователският акцент е по-скоро върху индивида, отколкото върху социалната група;
- ясно изразен междудисциплинарен характер.

Същият автор смята, че обяснението на пространствените аспекти на поведението се разглежда най-напред чрез анализ на когнитивните (мисловни) процеси, лежащи в основата на поведението.

Повечето западни автори представят поведенческата география като своеобразен еквивалент на пространствените научни области: когнитивен бихейвиоризъм (Sprout, 1965; Murton, 1972); възприятие на средата (Saarinen, 1969); психогеография (Kates, 1970); етногеография (Knight, 1971); география на представите (Watson, 1975); география на възприятията (Gottmann, 1977). Cox и Golledge (1969) изказват мнението, че поведенческата география изгражда пространствена теория, акцентирайки върху социално-психологическите аспекти в човешкото поведение.

Gold (1980) изказва предположението, че формирането на всяко ново научно направление протича по една и съща обща схема. В началото учените, разработващи нейните методологични основи, използват много от постиженията на периферните науки. Впоследствие настъпва оценъчен период, в който се стига до крайности във възвеличаването и пълното ѝ отрицание. След този „изпитателен“ период настъпва време, когато новото направление или се утвърждава като част от дадена наука, или изчезва от научното полезрение.

Поведенческата география, до голяма степен, се вписва в посочената хронологична схема, като Голд я определя във втория преломен стадий на развитие. За да се предвиди бъдещето ѝ, е необходимо да се дефинират нейните основни черти, да се оценят реалния и потенциалния ѝ принос в географското познание и да се анализират проблемите, с които тя се сблъсква.

В обобщен вид можем да формулираме, че поведенческата география е интердисциплинарна наука за пространствените проявления на човешкото поведение. Специфичен обект на изследване в нея е обитаемото социално пространство. От тази гледна точка произтича и сериозното основание на възможността поведенческата география да се разглежда и като част от единната географска наука.

Основен предмет на изследване в поведенческата география е териториалното възприемане и поведението на отделните индивиди или социално-териториални общности. Човекът се възприема като мотивирано социално същество, чийто решения и постъпки са опосредствани от характера на възприемането на пространствената среда. Така поведенческата география се опира на концепцията, че човек едновременно и въздейства върху околната среда, и реагира на нейното

въздействие. Така обектът (средата) и субектът (човекът) се намират в състояние на динамично единство.

Основните изследователски направления в поведенческата география са пряко свързани с разнообразието от видове отношения между човека и неговата пространствена среда. На тази основа се формира и съответната иконография (по Gottmann, 1952). Така се изследва процесът на формиране и развитие на „образите“ (представите), тяхната структура и характер, както и връзката им с поведението. Специално внимание се обръща на поведението на човека в йерархичните микро-, мезо- и макропространствени нива (отношение към селищна среда, природни и културни ландшафти), социално-икономически и природни процеси (миграции, производствени аварии, стихийни бедствия). В резултат могат да се формулират отношения и образи, които дават основание да се изследва провокираното от средата социално поведение, вкл. политическото.

Могат да се формулират и някои конкретни противоречия и предизвикателства в съвременния втори (по горепосочената хронологична схема на Голд), „изпитателен“ период в развитието на поведенческата география. Очевидна е вероятността да се стигне до крайности като твърде висока степен на психологизация, биологизация или пространствен детерминизъм, ненужна паралелност или конкуренция с утвърдили се направления в социалната и културната география. За да не се стигне до нежелания вариант на третия етап, т.е. за да завоюва поведенческата география място в системата на географските науки, е необходимо да се съхраняват и развиват съществуващите връзки с другите науки.

Реални условия за обективни изследвания по поведенческа география у нас възникват едва в края на 80-те години на XX век. Типични примери в това отношение са трудовете на Неделчева (1989) и Семов (1995). Пространствените проблеми на поведението сред българските географи са обект на внимание от Бъчваров (1999, 2001, 2004), Милкова (2001, 2004), както и от всички автори, практически провеждащи електорални географски изследвания.

Методологични особености на електоралната география

Макар и с известна условност, можем да търсим съподчинена принадлежност на електоралната към поведенческата и политическата география (респективно към геополитиката). Основания за това ни дава фактът, че електоралното поведение може да се разглежда в контекста на политическото поведение, като вид социално поведение. Всъщност именно специфичният предмет на изследване прави безспорна принадлежността (съподчинеността) на електоралната география като част от обществените (а не от природните) географски науки. Нещо, което може да се твърди за поведенческата география с по-голяма степен на условност.

Според Лаврухин (1990), електоралната география се опира на анализа на изборната статистика и изучава териториалната постановка на партийно-политическите сили, т. е. тя се изявява в ролята на вътрешнополитическа география на дадената страна. Много точно синонимно тълкование на електоралната география намираме и в изследването на Мамаду (1999), която я нарича „вътрешна геополитика“, очевидно повлияна от изследванията на Lacoste (1986, 1993).

В потвърждение на силно изявената политикогеографска насоченост на електоралната география могат да се посочат изследванията на Muir (1981), който смята, че тя е нейната най-важна същност. От своя страна Бъчваров (1992 б, 1999)

определя географията на изборните резултати като „един от основните елементи на политическата география и на геополитиката“. Едновременно с това обаче, той търси широките методологични основания на електоралната география и в тесните ѝ връзки със социологията. Верен усет в това отношение демонстрира Янков (2004), който представя устойчивите политически предпочитания като една от важните характеристики на социо-културната среда. Необходимостта от познания по електорална география при изграждането на съвременна геополитическа компетентност на обществено ниво се подчертава и от Дерменджиев (2004).

За начало на електоралните географски изследвания се приема публикуваната от Siegfried (1913) студия „Картина на политическите партии в Западна Франция през Третата Република“. Главна нейна особеност е първото използване на картографиран пространствен анализ на изборните резултати. От методологична гледна този труд може да се приеме и като условно начало на един от аспектите в съвременната поведенческа география, тъй като хронологично почти съпада с вече цитирания фундаментален труд на Уотсън „Бихейвиоризъм“. Успоредно с това се заражда и политологичният аналог на електоралната география - псефологията. Тя изследва: гласуването като основна форма на политическа дейност на населението; изборите - техните функции и значение в политическия живот; избираемите системи; изборните методи, процедури и реформи; изборния процес; електоралното поведение на индивиди и групи. В своята същност до 60-те години псефологията е с водеща социологична, а не с пространствена насоченост, след което постепенно възприема енвайроментализма като основна методологична изследователска основа, чиято същност е в търсенето на статистическа зависимост между поведение и околна среда.

До 60-те години на XX век електоралните географски изследвания имат спорадичен характер и все още не може да се говори за методологично обособяване на електоралната география като отделно научно направление. Според Taylor (1978), последващият изследователски бум в тази област е свързан с т. нар. „количествена революция“ в географията, изразяваща се в спада на качествените регионални изследвания и повишението на количествените систематични изследвания особено в икономическата и урбанистичната география. Важен стимул за постепенно разширяване географията на електоралните изследвания през втората половина на XX век са процесите на последователна либерализация на политическия и икономическия живот в постиндустриалния Запад, постколониалния Юг и посткомунистическия Изток.

В най-тесен смисъл, под електорална география се разбира предимно констатация и анализ на териториалното разпределение на резултатите от изборите (напр. Бъчваров, 1992 б). Тя обаче не изследва само крайния резултат. Изключително важен в това отношение е хронологичният подход и извеждането на мотивационните процеси, предхождащи самото гласуване, както и влиянието на изборните резултати върху вътрешната и външната политическа конюнктура и върху измененията в политическото поведение на партии и коалиции. В опит да внесе по-голяма методологична яснота, McPhail (1971) формулира своеобразна триада на електоралните географски изследвания, състояща се от география на гласуването, географски влияния върху изборите и география на изборната представителност.

С преобладаващ статичен констатиращ подход се отличават много от електоралните изследвания. Критично отношение към тях намираме в изследванията на

Muir (1981), Taylor (1989), Славейков (1994), Колосов и Мироненко (2001). Според последните, в англо-американската географска школа се акцентира предимно върху количествената зависимост между отделните фактори, определящи изборните резултати и много по-широко се използват математико-статистически методи на изследване. Същевременно, в континентална Европа преобладава мнението, че те само могат да детайлизират явления, за които е необходимо по-скоро да се отчита сложността и мозаечния характер на политико-географското пространство. При това много по-голямо внимание се обръща на хронологичния подход.

Според Taylor (1989), масовото използване на стандартни математически методи може да доведе до обезличаване спецификата на отделните ареални единици. Той подчертава преимуществата на регионалния подход при електоралния анализ и препоръчва замяна на описателния подход с анализа на географските влияния върху вота. Това, на практика, означава увеличаване значимостта на втората част от триадата на Макфейл. Easton (1969) нарича този ефект „постбихейвистична революция в политическата наука“.

Един от същностните проблеми, типични за електоралните географски изследвания, засяга отношенията „център-периферия“. Това дава основание на Rokkap (1970) да анализира т. нар. „контрастиращи електорални географии“. От една страна, той посочва модела на стабилна електорална география в дифузните центрове, основан на стабилно социално разделение и стабилна електорална подкрепа по региони. С противоположни характеристики, според него, са периферните райони, където липсва стабилна електорална лоялност. В такива райони според Petrosik (1998) „понякога социалната идентификация се превръща във въображаема константа“. Често политическото поведение и, в частност, изборните настроения се определят не от обективните характеристики на реалната ситуация, а от субективни фактори. В тази връзка е важно не само как се държат субектите на политическия процес, но и как се възприемат от гласоподавателите.

Освен отношенията „център-периферия“, автори като Лаврухин (1990), Колосов и Мироненко (2001) определят високата практическа стойност на политическата география при формулирането на ясни закономерности и принципи в няколко основни направления: зависимостта на изборните резултати от особеностите на регионалната политическа култура, формирана в резултат от историческото развитие; степента на електорална лоялност от гледна точка на феномена „контролиран електорат“; корелацията демографска структура - електорална активност; ефекти на лоялността от типа „родова“, „приятели-съседни“, „регионален национализъм“, „отраслово-колегиална“ и др.

Развитието на електоралната география през последните десетилетия стимулира не само връзките на географията с другите науки. Нарасналият интерес към пространствените аспекти на електоралното поведение води и до задълбочаване на вътрешните интеграционни процеси в нея. Типични примери за значителния интеграционен потенциал на електоралната география са тесните ѝ връзки с регионалните географски изследвания, засягащи важни проблеми с висока практическа стойност като регионална политика, регионална ефективност, регионална справедливост, устройство на територията и др. Производна проблематика в изборното законодателство са принципите на изборно райониране.

Опит за по-конкретна формулировка на правите и обратни връзки между електоралната и регионалната съставляващи на географията прави Giblin (2005), която определя електоралните нагласи на населението като равностоен механизъм и

дори коректив на държавната вътрешна геополитика. Hardin (2003) изследва този механизъм и го определя като „улично ниво на епистемология (неодобрение, ревизия, критика - бел. авт.) в политическия процес“.

Проблемите на електоралното поведение у нас след 1990 са предмет на изследване най-често сред представителите на политологичните и социологични науки - Стойчев (1992, 1996), Тодоров и др. (1997), Карасимеонов (2000, 2003), Ценова (2001) и др. Освен типичните за тези научни направления методологични подходи, те често се опират и на пространствения анализ, макар че рядко декларират съществуването и потенциалните възможности на електоралната география.

Първите изследвания по електоралната география в България се появяват още с провеждането на демократични избори през 1990. На практико-теоретично национално ниво те имат разнообразна тематика в трудовете на Бъчваров (1991, 1992), Бояджиев (1991, 2001, 2002), Славейков (1994, 2002 а), Янков (2004, 2005). В тях се разглеждат същността, целите, задачите и методите на електоралната география, както и някои конкретни изводи за провежданите в България избори. Впоследствие, част от посочените автори анализират изборното поведение и резултати на регионално ниво - Бояджиев (1998, 2004), Славейков (2002 б), Гест (2004), Vladimirova (2006).

Според Бояджиев (2002), електоралната география в България все още не е достигнала онова равнище, чрез което да застави преките потребители и цялата интересуваша се от политическите процеси българска общественост да се съобразяват с нейните продукти.

* * *

Развитето на поведенческата и електоралната география у нас е пряко отражение на социално-икономическите процеси през последните две десетилетия. За да се подобри обществено полезният им статут, са необходими целенасочени усилия в следните основни направления:

- оптимално съчетаване на теоретичните с практико-приложните им изследователски аспекти. Това изисква използването на постиженията във всички сродни научни направления.
- локално и регионално раздробяване на обекта и разширяване на предметния им изследователски обхват.
- създаване на условия за ефективно разпространение на познанията по културна, социална и политическа география (вкл. поведенческа и електорална). Като първостепенно условие в това отношение трябва да се разглежда стимулирането им като дисциплини и специалности във висшите училища и особено в звената с ясно изразена регионална насоченост на обучението.

Литература:

- Анучин, Д., *Географические работы*. Москва, 1954.
Батаклиев, Ив., *Развитие и същност на политическата география и геополитиката*. - Год. на Държ. висше у-ще за фин. и адм. науки, т. 1, 1940/1941.
Бацаров, З., *Геополитически системи*. София, 1999.
Бжежински Зб., *Голямата шахматна дъска*. София, 1997.
Божилков, Ив., *Фернан Бродел*. - В: *Средиземно море и средиземноморският свят по времето на Филип II*. София, 1998.

- Бояджиев, В., *Парламентарните избори през 1991 г. В. Търново, 1991.*
- Бояджиев, В. и др. *Хуманитарна география на България. София, 1993.*
- Бояджиев, В., *За значението и съдържанието на някои основни категории на теоретичното географско познание. - ГСУ, книга 2, т. 87, 1995.*
- Бояджиев, В., *Необходима е по-висока статистическа култура в обучението и изследванията по Хуманитарна география. - В: Проблеми на образованието и обучението по статистика. Свищов, 2001.*
- Бояджиев, В., *Географски принципи на изборното законодателство в България от края на деветнадесети век и първите десетилетия на XX век, ГСУ, книга 2, т. 92, 1995.*
- Бояджиев, В., *Критика на българската парламентарна изборителна система. - В: Геополитика, регионално развитие, географско образование. Сборник в памет на проф. д-р Димитър Яранов, 3, София, ГИ, БАН, 2002.*
- Бояджиев, В., *Хуманитарната география е без алтернатива. - В: Общество на знанието и образование за всички. София, 2003.*
- Бояджиев, В., *Местни избори 2003-община Гулянци. - В: Географията вчера, днес, утре. София, 2004.*
- Бунге, В., *Теоретическая география. Москва, 1967.*
- Бъчваров, М., *Юни 1990 - география на изборните резултати. - География, № 1, 1991.*
- Бъчваров, М., *Електоралната география в България-октомври 1991. - География, кн. 1, 1992 а.*
- Бъчваров, М., *Електорална география на посткомунистическа България. - В: География-геополитика. София, 1992 б.*
- Бъчваров, М., *Геополитика - терминологичен справочник. София, 1999.*
- Бъчваров, М., *Геополитически анализи. София, 2001.*
- Бъчваров, М., *География на културата или културна интерпретация на географията. - В: Социална и културна география. София и В. Търново, 2004.*
- Вебер, М., *Социология на господството. София, 1992.*
- Гест, М., *Социални и пространствени промени в София през първото десетилетие на постсоциалистическия преход. - В: Социална и културна география. София и В. Търново, 2004.*
- Дерменджиев, А., *Тематични аспекти на обучението по обществена география във висшето училище. - В: 50 г. Географски институт. Сборник от доклади. София, 2000.*
- Дерменджиев, А., *За необходимостта от социални, културни и геополитически знания. - В: Социална и културна география. София и В. Търново, 2004.*
- Десев, Л., *Психология на малките групи. Социални илюзии и проблеми. София, 1977.*
- Димов, Н., *Географските системи : еволюция, самоорганизация, управление. - В: Теоретични проблеми на географското познание. В.Търново, 1994.*
- Димов, Н., *Теоретични перспективи на географската наука.-ГСУ, книга 2, т. 89,2000.*
- Димов, Н., *Векторите в теоретичния анализ на географската наука. - В: Трети международен географски конгрес. Скопие, 2005.*
- Драганов, М., *Душевност на българския селянин. София, 1974.*
- Замятин, Д., *Метагеография. Москва, 2004.*
- Исаев, Б., *Геополитика, Москва-Минск, 2005.*
- Исаченко, А., *Теория и методология географической науки. Москва, 2004.*
- Иширков, Ан., *Политикогеографското схващане на държавата. - Науч.преглед,1,1929.*
- Карасимеонов, Г., *Новата партийна система в България, С., 2003.*
- Карасимеонов, Г., *Политически партии, С., 2000*
- Карастоянов, Ст., П. Петров, *Съвременна структура на географските науки. ГСУ, книга 2, т. 87, 1995.*
- Карастоянов, Ст., П. Петров, *За целостта на географската наука. София, 2005.*
- Кедров, Б., *О геометодите как особом способе познания. - В: География в системе наук. Ленинград, 1987.*
- Колосов, В., Н. Мироненко, *Геополитика и политическая география. Москва, 2001.*

- Кюранов, Ч., Човешките общности. София, 1982.
- Лавров, С., Структура географической науки: прошлые споры и современные позиции - В: География в системе наук. Ленинград, 1987.
- Лаврухин, В., Электоральная география пиренейских стран. - В: География, политика и культура. Ленинград, 1990.
- Лакост, Ив, Геополитика и геостратегия. - Военен журнал, № 1, 1993.
- Лакост, Ив, Място и роля на геополитиката в модерния свят. - Геополитика, 2, 2005.
- Мамаду, В., Геополитически подходи в края на ХХ в. - В: Геополитика - терминологичен справочник. София, 1999.
- Милкова, К. Социалногеографските изследвания и регионалната политика. - В: Основни проблеми на географското образование във ВУЗ. Свищов, 2001.
- Неделчева, Т., Малката община в България. София, 1989.
- Отюк, Ст., Социална география. София, 1992.
- Русев, М., Кратък очерк върху развитието и същността на политическата география и геополитиката. - В: Политическа география и геополитика в оригинал. София, 2003.
- Русев, М., Анатомия на глобалното противостоеие от гледна точка на класическата геополитика. - Геополитика, 4, 2005.
- Савицкий, П. Степ и оседлост. - В: На путях. Москва; Берлин, 1922.
- Савицкий, П. Два мира. - В: На путях. Москва; Берлин, 1922.
- Семов, М., Народопсихология. Том I. Варна, 1995.
- Славейков, П., Политико-географски анализ на съотношението между основните политически сили у нас. - Проблеми на географията, кн. 1, 1994.
- Славейков, П., Р.Янков, География на населението и селищата. В. Търново, 1997.
- Славейков, П., Място и значение на география на населението в системата от географски науки. - В: 100 години география в Софийския университет. София, 1998.
- Славейков, П., Сравнителен географски анализ на резултатите от парламентарните избори през 1997-2001г. - В: Геополитика, регионално развитие, географско образование. Сборник в памет на проф. Димитър Яранов, 3, София, ГИ, БАН, 2002 г.
- Славейков, П., Анализ на резултатите от парламентарните избори в Смолянския избирателен район. - В: Науката, методиката и училището. Том III Туризм, География, История. Смолян, 2002 б.
- Стойкерс Р. Теоретическая панорама геополитики. - Элементы, № 1, 1992.
- Стойчев, Ст., Избирателно законодателство и избори в периода на прехода към демокрация - критичен анализ, С., 1992.
- Стойчев, Ст., Избирателни системи и процедури, С., 1996.
- Стоянов, Ж., Увод в историческото познание. София, 1996.
- Стоянов, П., Глобализация и регионализация. - В: Основни проблеми на географското образование във ВУЗ. Свищов, 2001.
- Стоянов, П., Социалната география вчера и днес. - В: Социална и културна география. София и В. Търново, 2004.
- Тихонравов, Ю., Геополитиката и нейните предшественици. - Геополитика, 2, 2006.
- Тодоров, А. и др., Българските избори 1990-1996г. София, 1997.
- Харвей, Д., Научное объяснение в географии. Москва, 1974.
- Христов, Т., Н. Димов, Политическа география. София, 1991.
- Ценова, Р., Избори и избирателни системи. - В: Политология. София, 2001.
- Янков, Г., Политологията като академична дисциплина. - В: Политология. София, 2001.
- Янков, Р., Устойчивостта на електоралните нагласи в България-елемент на социокултурната регионализация. - Социална и културна география. София-Търново, 2004.
- Янков, Р., 2005. Резултати от местните избори през 2003 г. - опит за географски анализ. - <http://geocities.com>.
- Braudel, F., Grammaire des civilisations. Paris, 1987.
- Сох, К., R. Gollledge, Behavioral problems in geography: A symposium. Evanston, 1969.
- Christaller, W., Die Zentralen Orte in Suddeutschland. Jena, 1933.

- Dorpalen A. *The world of General Haushofer. Geopolitics in action.* New York, 1942.
- Easton, D., *A System Analysis of Political Life.* New York, 1965.
- Easton, D., *The New Revolution in Political Science.-The Amer. Pol. Scien. Rev.,* 63, 1969.
- Gaddis, J., *Strategies of Containment: a critical appraisal of post-war American national security policy,* New York, 1982.
- Giblin, B., *Nouvelle Géopolitique des régions françaises.* Paris, 2005.
- Gold, J., *An Introduction to behavioural geography.* Oxford, 1980.
- Gottmann, J., *La politique des états et leur géographie.* Paris, 1952.
- Gottmann, J., *Geography,* London, 1977.
- Haggett, P., *Geography: A Modern Synthesis.* New York, 1975.
- Hardin, R., *Street-Level Epistemology and Political Participation.* - *Journal of Political Philosophy,* v. 10, 2003.
- Hartshorne, R., *The Nature of Geography.* Lancaster, Pennsylvania, 1939.
- Hartshorne, R., *Perspective on the Nature of the Geography.* Chicago, 1959.
- Hassinger, H., *Geographische Grundlagen der Geschichte.* Freiburg in Bremen, 1931.
- Нлckel, E., *Anthropogenie oder Entwicklungsgeschichte des Menschen.* Leipzig, 1874.
- Hennig, R., *Geopolitik - die Lehre von Staat als Lebewesen.* Leipzig, 1928.
- Hettner, A., *Die Geographie: ihre Geschichte, ihr Wesen und ihre Methoden.* Breslau, 1927.
- Hettner, A., *Englands Weltherrschaft.* Leipzig, 1928.
- Isard, W., *Location and Space Economy.* Cambridge, 1956.
- Isard, W., *Methods of Regional Analysis,* Cambridge, 1960.
- Jones, E., J. Eyles, *An introduction to social geography.* Oxford, 1977.
- Kates, R., *Human Perception of the Environment.* - *Intern. Soc. Science Journal,* 22, 1970.
- Kissinger, H., *Diplomacy.* New York, 1994.
- Kirk, W., *Historical Geography and the Concept of the Behavioral Environment.* - *Indian Geographical Journal. Jubilee Edition,* 1952.
- Kirk, W., *Problems of Geography.* - *Geography,* 48, 1963.
- Kjellen R., *Die politischen Probleme des Weltkrieges.* Leipzig, 1915.
- Kjellen, R., *Der Staat als Lebensform.* Leipzig, 1917.
- Knight, C., *Ethnogeography and Change.* - *Journal of Geography,* 70, 1971.
- Kristof, L., *The Origins and Evolution of Geopolitics,* *The Journ. of Conflict resol.* 1, 1960.
- Lacoste, Y., *Geopolitiques des regions francaises,* Paris, 1986.
- Lacoste, Y., *Dictionnaire de geopolitique,* Paris, 1993.
- Lacoste, Y., *Geopolitique. La longue histoire d„aujourd„hui,* Paris, 2006.
- Lösch, A., *Die räumlicshe Ordnung der Wirtschaft.* Jena, 1940.
- Malraux, A., *Les voix du silence.* Paris, 1951.
- Maull, O., *Politische Geographie.* Berlin, 1925.
- Mayo, E., *The Human Problems of an Industrial Civilization,* New York, 1933.
- McPhail, I., *Recent Trends in Electoral Geography.* - In: *Proceedings of the Sixth New Zealand Geography Conference,* 1, 1971.
- Milkova, K., *Territorial Justice and Regional Policy.* - In: *Human Dimensions of Global change in Bulgaria.* Sofia, 2005.
- Morazé, Ch., *Les origines sacrées des sciences modernes.* Paris, 1986.
- Muir, R., *Modern Political Geography.* London, 1981.
- Murton, B., *Some Aspects a Cognitive - Behavioural Approach to Environment: A Review.* - *New Zealand Journal of Geography,* 53, 1972.
- Naumann F. *Mitteleuropa.* Berlin, 1915.
- Prescott, J., *Political Geography.* London, 1972.
- Petrocik, J., *Reformulating the Party Coalitions: The „Christian Democratic“ Republicans.* - In: *Center for Research in Society and Politics,* Los Angeles, 4, 1998.
- Ratzel, F., *Die Antropogeographie.* Stuttgart, 1882.
- Ratzel, F., *Politische Geographie.* Leipzig, 1887.
- Roethlisberger, F., *Management and Moral,* Cambridge, 1941.

- Roethlisberger, F., *Training for Human Relations*, Boston, 1954.
- Saarinen, T., *Perception of the Environment*, Washington, 1969.
- Sauer, C., *The morphology of landscape*. University of California Publications, 2, 1925.
- Sauer, C., *Agricultural Origins and Dispersals*. Berkeley, 1952.
- Sauer, C., *Cultural Landscape*. - In: *Reading in cultural geography*. Chicago, 1962.
- Schmitt, C., *Politische Theologie*. München-Leipzig, 1922.
- Schmitt, C., *Der Nomos der Erde*. Köln, 1950.
- Schmitt, C., *Die planetarische Spannung zwischen Ost und West*. Köln, 1959.
- Schlesinger, A., *The Cycles of American History*. Boston, 1986.
- Siegfried, A., *Tableau politique de la France de l'Ouest sous la Troisième République*, Paris, 1913.
- Sprout, H., *The Ecological Perspective on Human Affairs with special reference to International Politics*, Princeton, 1965.
- Taylor, P., *Progress Report: Political Geography*. - *Progress in Human Geography*, 2, 1978.
- Taylor, P., *Political Geography*. New York, 1989.
- Vallaux, C., *Del Sol et l'Etat*. Paris, 1911.
- Vidal de la Blache, P., *Principes de géographie humaine*. Paris, 1922.
- Vladimirova, P., *Relationships „Center-Periphery“ at Electoral Behavior of Population in Sofia*. - In: *Human Dimensions of Global change in Bulgaria*. Sofia, 2005.
- Watson, J. B., *Psychology as the behaviorist views it*. - *Psychological Review*, 20, 1913.
- Watson, J. B., *Behaviorism*. New York, 1924.
- Watson, J.W., *Perception and Place*. - *Geographical Journal*, 141, 1975.
- White, G., *Economic Aspects of Flood Forecasting*. - *Transactions of the American Geophysical Union*, 20, 1939.
- White, G., *Human Adjustment of Flood: A Geographical Approach to the Flood Problem in the United States*, Research Paper 29, Chicago, 1942.
- Wolpert, J., *The Decision Process in Spatial Perspective*. - *Annals of the Association of American Geographers*, 54, 1964.
- Wolpert, J., *Departures from the usual Environment in Locational Analysis*. - *Annals of the Association of American Geographers*, 60, 1970.
- Wright, J., *Terrae Incognitae: The Place of the Imagination in Geography*. - *Annals of the Association of American Geographers*, 37, 1947.
- Wright, J., *Human Nature in Geography*, Cambridge, Harvard, 1966.